

УДК 378.018:373.011.3-051:7]:378.018.43:001.895(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-2-40>

Ольга КОЗІЙ,
orcid.org/0000-0002-3225-991X
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри музикознавства та вокально-хорового мистецтва
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Черкаська область, Україна) olgakozii19@gmail.com

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ПІДТРИМКИ ПРОЦЕСІВ РОЗВИТКУ АРТИСТИЗМУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ МИСТЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ (ХОРОВЕ ДИРИГУВАННЯ)

Стаття присвячена актуальній проблемі сьогодення – пошуку інструментів забезпечення якості надання освітніх послуг здобувачам освіти мистецьких спеціальностей в умовах дистанційного навчання. Сучасна мистецька освіта потребує впровадження інноваційних методів для забезпечення якості підготовки фахівців нової генерації.

Зокрема, у статті охарактеризовано та проаналізовано сучасні інноваційні методи підтримки процесів розвитку артистизму здобувачів вищої освіти мистецьких спеціальностей в умовах дистанційного навчання під час вивчення предмету «Хорове диригування» та їх значення у формуванні артистизму, як необхідної складової професійної компетенції майбутніх учителів музичного мистецтва. Детально розглядаються складові артистизму диригента та на основі цих складових запропоновані інноваційні методи його розвитку під час роботи над художнім образом у класі «Хорового диригування». Артистизм розглядається як компонент готовності до практичної роботи з хором. Мета статті полягає у пошуку інноваційних методів та засобів розвитку артистизму, висвітленні практичних аспектів розвитку артистизму здобувачів вищої освіти в умовах дистанційного навчання. Зокрема, вказано, що використання ілюстративного, репродуктивного, порівняльного, аналітичного, пошукового, дискусійного методів в класі диригування дає змогу розвивати конструктивно-критичне мислення, артистичні здібності, власний творчий почерк студента і пошук власного стилю диригентського виконання.

Автор зазначає, що в професійній підготовці майбутнього вчителя мистецьких дисциплін артистизм є невід'ємною складовою професійної компетентності. Впроваджуючи інноваційні методи до навчально-виховного процесу необхідно стимулювати здобувачів освіти до ефективної самостійної роботи, яка удосконалює знання, уміння й навички, знаходити методи заохочення для професійного зростання майбутнього вчителя мистецьких дисциплін.

***Ключові слова:** артистизм, міміка, інноваційні методи, дистанційне навчання, здобувачі вищої освіти, хорове диригування.*

Olga KOZII,
orcid.org/0000-0002-3225-991X
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Musicology and Vocal and Choral Arts
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Cherkasy region, Ukraine) olgakozii19@gmail.com

INNOVATIVE METHODS OF SUPPORTING THE PROCESSES OF ARTISTIC DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION ACQUISITIONERS OF ART SPECIALTIES IN THE CONDITIONS OF DISTANCE EDUCATION (CHORAL CONDUCTING)

The article is devoted to the urgent problem of today – the search for tools to ensure the quality of the provision of educational services to students of art specialties in the conditions of distance learning. Modern art education requires the introduction of innovative methods to ensure the quality of training of the new generation of specialists.

In particular, the article characterizes and analyzes modern innovative methods of supporting the processes of artistry development of students of higher education in art specialties in the conditions of distance learning during the study of the subject “Choir Conducting” and their importance in the formation of artistry, as a necessary component of the professional competence of future music teachers. The components of the conductor’s artistry are considered in detail and, based on these components, innovative methods of its development during work on an artistic image in the class of “Choral Conducting” are proposed. Artistry is considered as a component of readiness for practical work with the choir. The purpose of the article is to find innovative methods and means of developing artistry, to highlight the practical aspects

of developing the artistry of students of higher education in the conditions of distance learning. In particular, it is indicated that the use of illustrative, reproductive, comparative, analytical, search, and discussion methods in the conducting class makes it possible to develop constructive and critical thinking, artistic abilities, the student's own creative path and the search for his own style of conducting performance.

The author notes that artistry is an integral component of professional competence in the professional training of a future art teacher. By introducing innovative methods to the educational process, it is necessary to stimulate education seekers to effective independent work that improves knowledge, abilities and skills, to find methods of encouragement for the professional growth of the future teacher of art disciplines.

Key words: *artistry, mimicry, innovative methods, distance learning, students of higher education, choral conducting.*

Постановка проблеми. Інтенсивне реформування та курс України на євроінтеграцію ставлять нові задачі перед мистецькою освітою, не зважаючи на війну. Саме тому, сучасний освітньо-педагогічний процес в Україні неможливий без застосування інформаційно-комунікаційних технологій, особливо під час дистанційного навчання. З метою створення комфортного освітнього середовища, успішної реалізації освітніх програм, планування та проведення освітнього процесу, пошуку інноваційних моделей навчання, що виходять за рамки традиційної організації освітнього середовища (проектна діяльність, веб-квести, тренінги, воркшопи, музично-педагогічні кейси, мистецькі конкурси тощо) сучасна система освіти та науково-педагогічні працівники знаходяться у постійному пошуку новітніх прийомів та методів педагогічних технологій, що допомагають оволодіти сучасними техніками і прийомами стабілізації емоційного стану здобувачів освіти та забезпечення якості засвоєння практичних знань освітніх компонентів, оволодіння загальними та спеціальними компетенціями відповідно до Стандартів вищої освіти.

В умовах повномасштабної війни, міграційної, економічної, енергетичної ситуацій в країні інформаційні технології стають базою сучасної мистецької освіти, яка гарантує необхідний рівень якості, варіативності, диференціації та індивідуалізації освітнього процесу. Використання комп'ютерних технологій в мистецькій освіті відкривають безпрецедентні можливості, розширюють межі творчості, креативної діяльності, сприяють виникненню нових видів мистецтва, забезпечують можливості для освіти та самоосвіти. Сучасна мистецька освіта на всіх рівнях вимагає впровадження інноваційних методів для забезпечення якості підготовки висококваліфікованих фахівців нової генерації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливої уваги заслуговують праці науковців: В. Бикова, З. Дубового, Л. Масол, Г. Падалки, О. Олексюк, Т. Турчина та ін., які спрямовані на впровадження інноваційних педагогічних технологій та виявлення їх цінності на заняттях

музичного мистецтва. До проблем пошуку інновацій при вивченні диригентсько-хорових дисциплін у ЗВО звертались педагоги-практики: Т. Бондарь, С. Горбенко, Н. Гребенюк, Ю. Іванова, Є. Карпенко, Л. Качуринець, А. Козир, С. Клубкова, А. Мартинюк, Л. Теряєва, Л. Шумська та ін. Питання формування артистизму як необхідної якості диригента висвітлені в роботах видатних практиків: С. Казачкова, І. Мусіна, П. Муравського, К. Ольхова, С. Турчака та ін. Л. Мержева досліджувала проблему формування артистизму як особистісного виміру музично-педагогічного професіоналізму майбутніх педагогів-музикантів в умовах здобуття професійної підготовки. Т. Шуть у своєму дослідженні приділяла увагу сучасному підходу до формування педагогічного артистизму здобувачів освіти на заняттях з «Хорового класу».

Нині проблема розвитку артистизму здобувачів вищої освіти в умовах дистанційного навчання на заняттях з «Хорового диригування» не знайшла належного висвітлення у науково-методичних матеріалах, що і визначило тему нашого дослідження.

Мета статті полягає у пошуку інноваційних методів, засобів та висвітленні практичних аспектів розвитку артистизму здобувачів вищої освіти в умовах дистанційного навчання під час вивчення предмету «Хорове диригування».

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи проблему розвитку артистизму здобувачів вищої освіти, нашу увагу привернула стаття С. Клубкової, де авторка детально розглядає дефініцію «артистизм» з точки зору філософії, психології, педагогіки, театрального та музичного мистецтва: «артистизм учителя музичного мистецтва проявляється у творчій діяльності й характеризує його професіоналізм і майстерність, служить показником ефективності та фахової зрілості в хормейстерській роботі» (Актуальні питання, 2019: 183). В своїй статті авторка трактує артистизм як складну систему якостей особистості, що включає уміння, навички, спеціальні здібності перевтілюватися в нові образи при високій професійній майстерності, сприяє вільному творчому самовираженню (Актуальні питання, 2019: 185).

На заняттях спеціального циклу підготовки вчителя музичного мистецтва використання засобів інформаційно-комунікаційних технологій є цінним джерелом енциклопедичних та бібліографічних відомостей у процесі підготовки до лекційних та практичних занять, таких як методика музичного виховання, хорознавство, хорове аранжування, хорове диригування тощо. Базою для дистанційного навчання є сучасні інформаційні технології та засоби комунікації – сервіси, програми, додатки, платформи, служби мережі Інтернет (Zoom, Google Meet, Skype, Viber, Telegram, Moodle, електронна пошта, електронні бібліотеки тощо) (Кушнір та ін., 2021: 5).

Дистанційне навчання, З. Дубовий, трактує як сукупність сучасних інноваційних педагогічних та інформаційних технологій (зокрема, мультимедійних, мережевих, музично-комп'ютерних, технологій електронного, комбінованого й змішаного навчання), що забезпечують передачу інформації в інтерактивному режимі від тих, хто навчає, до тих, хто навчається (Дубовий, 2019: 200). Дистанційне навчання відбувається у синхронному, асинхронному та змішаному форматах.

У підготовці здобувачів вищої освіти мистецьких спеціальностей невід'ємною складовою успішної реалізації освітньої програми є використання довідників, що містять звукові файли, які дозволяють прослуховувати та аналізувати хорові твори, що вивчаються на заняттях з хорового аранжування та програм, що дозволяють створювати та редагувати файли з нотним текстом, готувати до друку хоровий твір а cappella або із супроводом фортепіано, партитуру для вокального чи інструментального ансамблю будь-якого складу. Використання засобів інформаційно-комунікаційних технологій у поєднанні з відеоапаратурою є одним із елементів ефективної підготовки до занять з «Хорового диригування».

Слід зауважити, що традиційно перші заняття у класі хорового диригування відбуваються у вигляді евристичної бесіди, яка зосереджена на питаннях історії диригування, роз'ясненні значення мануальної техніки, міміки та розвитку особистісно-вольової сфери, а також ролі такого важливого компоненту як артистизм для професійного розвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва. Під час занять багато часу приділяється розвитку диригентської техніки та звільненню диригентського апарату від м'язової напруги. Значна роль відводиться самостійній роботі здобувачів вищої освіти на виконання вправ для розвитку диригентської техніки. Інколи, недостатня увага при самостійній роботі над тренуванням м'язової

пам'яті, концентрації та розвитку координації рук, осмисленого використання диригентського апарату призводить до примітивного виконання творів (тактування).

У проблемах пошуку методів розвитку артистизму та передачі емоцій корисно аналізувати їх виявлення в інших видах мистецтва, чи то живописі, чи скульптурі, де художник використовуючи специфічні засоби зображення передає емоції у поставі, виразі обличчя та рухах. При постанові хореографічних композицій поєднується багато складових для відображення певного образу – це і костюми, і музика, і світло, а також невід'ємною складовою є техніка та емоційність виконання артистами танцю.

Науковиця Ю. Іванова зазначила, що значну роль у яскравості передачі образу в акторському мистецтві відіграють рухи тіла та міміки, а стосовно диригентів висловила таку думку: «наявність артистизму – одна з найголовніших якостей професійної підготовки фахівця хорової справи, а застосування методів та принципів розвитку артистизму в процесі підготовки хормейстера відіграє провідну роль» (Культура України, 2018: 130).

На заняттях з «Хорового диригування» має панувати творча атмосфера, яка спонукає до пошуку креативного волевиявлення та результативного засвоєння теоретичних і практичних знань. Для глибшого сприйняття хорового твору необхідно розвивати у здобувача вищої освіти музичну уяву, образно-інтонаційне мислення, інтелект, творчу фантазію, технологію виконавського процесу через удосконалення техніки диригування, підпорядкованої образному змісту. Детальний аналіз і глибинне дослідження історії написання літературного тексту та музичного матеріалу допомагає визначити стильові особливості виконання та образного змісту твору.

Складний процес передачі образного змісту твору диригентом до виконавців, а від виконавців – слухачам і глядачам, залежить від артистизму як диригента так і співаків, а артистизм без відтворення яскравих емоцій неможливий. Для передачі емоцій важлива виразна міміка, володіння поглядом, м'язами обличчя. Міміку диригента і виразність диригентського жесту можна віднести до найважливіших диригентських засобів тому, кропітка робота над опануванням виразної, рухливої міміки проводиться як на заняттях, так і при самостійній роботі здобувача вищої освіти. Безліч корисних вправ для розвитку міміки можна знайти в підручниках з театральної педагогіки. Робота над правильною і розбірливою артикуляцією допомагає активізувати певні м'язи обличчя.

Мелодекламація віршів дозволяє прискорити результат виразності та емоційності вимови. При групових дистанційних заняттях диригентів-початківців кожен здобувач освіти беззвучно артикулює текст свого твору, а іншим учасникам освітнього процесу необхідно відтворити текст «по губах», що спонукає до більш виразного, емоційного артикулювання та підключення міміки. Ця форма роботи розвиває міміку, артистизм, емоційність та комунікативність.

Артистизм та жести – інструмент реалізації творчих ідей диригента. Американський психолог Т. Шибутані стверджує, що «міміці і жестикуляції не вчать так, як правильній вимові слів. Це швидше інтуїтивний процес, який виражає індивідуальність психіки кожної людини». З цією думкою можна посперечатися, тому що під час кропіткої регулярної роботи пропрацьовується і вимова та жести, які відшліфовуються і стають досконалими, емоційно-виразними. Жоден погляд та жест диригента не може бути випадковим і неосмисленим.

Виконуючи вправи для активізації міміки одночасно відпрацьовуються й інші засоби невербального спілкування диригента (постава, жест, рухи корпусу). Можна запропонувати диригенту спробувати керувати хором майже не використовуючи руки, а задіювати тільки погляд, легкі рухи корпусу і голови, що спонукатиме диригента до виявлення емоцій, енергетичного посилення, артистизму, виразності міміки.

Знання викладачем мистецьких дисциплін специфіки психічних процесів дозволяє йому краще зрозуміти психологічні механізми художньо-творчої діяльності та впливу мистецтва на особистість вихованців (Зязюн та ін., 2013: 71).

Розвиваючи диригентську техніку, свободу диригентського апарату, інформаційність та мінімалізм диригентського жесту, виразність міміки й артистизм варто звернути увагу також і на розвиток здатності чути уявний хор, що дозволить у подальшому майстерно керувати хором колективом. Хор завжди має відчувати в диригентському жесті наміри і задум, емоційну волю керівника. Під час початкової роботи над хором жести диригента дещо збільшені, надмірні, таким чином диригент намагається протримувати емоційність виконання, тоді як співаки слідкують за нотним текстом. Диригент одночасно повинен чітко керувати технічним виконанням твору та викликати потрібні емоції у співаків, уловити їх відгук на свій жест і контролювати якість виконання. Таким чином розвиваються нові виконавські навички, які доводяться до авто-

матизму і диригент оволодіває здатністю усвідомлено управляти хором колективом і передавати задум композитора.

У процесі звукового втілення музичного твору диригентом, К. Ольхов виділяє чотири основні стадії: моделювання, інформування, контролювання та коригування. На першій стадії диригенту необхідно досконало вивчити партитуру, уявити її звучання в хорі, проаналізувати складності виконання та презентувати уявну модель виконавцям. Інформування полягає в особливості переконання виконати твір саме так, як уявляє собі диригент, співпрацюючи з виконавцями. На третій стадії диригент співставляє звучання уявної моделі з реальним звучанням, тому контролювання поступово переходить в коригування. Під час цієї стадії відбувається творче становлення як диригента так і колективу (Ольхов, 1979: 17-18).

Маючи гарний музичний потенціал та розуміючи всі тонкощі художнього образу твору, диригент не може його передати хором колективу тільки за допомогою жестів, які не доповнені виразним поглядом та мімікою. Реалізація виконавської інтерпретації, артистизм диригента безпосередньо залежать від його енергетики. Енергетика для диригента – це вміння впливати на хор, передавати йому власний емоційний стан та привертати увагу не тільки колективу виконавців, а й слухачів. Сильна енергетика заохочує та викликає співпереживання. Якщо енергетика диригента слабка, то його виконання, залишить глядачів байдужими (Культура України, 2022: 134).

Під час дистанційного навчання використання ілюстративного, репродуктивного, порівняльного, аналітичного, пошукового, дискусійного методів в роботі над хором творами дають змогу розвивати власний творчий стиль диригентського виконання (метод моделювання).

Найчастіше під час групових занять використовується метод дискусії, який дає змогу переглянути виконання одного і того ж хором твору студентами класу у відеозаписах та надає можливість проаналізувати засоби виразності, артистизм, техніку диригування своїх опонентів. Здобувачі освіти приймають участь у обговоренні та вирішенні поставлених завдань та цілей заняття. Технологія проблемного навчання формує тісний взаємозв'язок між хором твором, який вивчається і різними засобами музично-виконавської виразності та різними видами художньої культури.

«Завдяки новітнім онлайн платформам та сервісам відвідувати тренінги, майстер-класи, вебінари стало можливо кожному здобувачу освіти,

де можна отримати нові знання та досвід з певної проблематики. Участь у творчих проектах спрямовує навчання на усвідомлене засвоєння набутого ними досвіду, залучає їх до творчої діяльності, сприяє професійному становленню майбутніх педагогів, що розкриває дидактичний потенціал творчих проектів та дозволяє використовувати їх як комплексний засіб формування професійної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва» (Естетичні засади, 2020: 178).

Дослідження інноваційних принципів навчання студентів з диригентсько-хорової підготовки у своїй статті висвітлила Л. Теряєва. Авторка пропонує на заняттях з диригування використовувати такі принципи для інтенсифікації навчального процесу: принцип індивідуалізації, національної ідентичності, наукового пізнання, інтерактивного навчання інноваційної наочності, креативного розвитку, підвищення рівня інноваційності, міждисциплінарних зав'язків, оптимізації навчального процесу (Музичне мистецтво, 2016: 120). На нашу думку, використання означених принципів

доречні і для розвитку артистизму в класі «Хорового диригування».

Висновки. Отже, характеризуючи особливості розвитку артистизму в класі «Хорового диригування» ми дійшли висновку у доцільності застосування інноваційних методів, які сприяють розвитку артистизму, особливо під час дистанційної форми навчання. Впроваджуючи інноваційні методи до навчально-виховного процесу підготовки вчителя музичного мистецтва при дистанційній формі навчання потрібно використовувати особистісно зорієнтований підхід: стимулювати здобувачів освіти до ефективної самостійної роботи, яка удосконалює знання, уміння й навички; спонукати до самоосвіти, творчого розвитку; знаходити методи заохочення для професійного зростання майбутнього фахівця.

З'ясовано, що сформованість артистизму належить до професійної компетентності майбутнього вчителя мистецтва і наші подальші наукові розвідки будуть вивчати питання, пов'язані з удосконаленням та реформуванням мистецької освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дубовий З. С. Формування самостійності майбутніх вчителів музики у процесі дистанційного навчання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Кривий Ріг, 2019. 260 с.
2. Іванова Ю. М. Артистизм у контексті фахової підготовки студента-хормейстера. *Культура України* : зб. наук. пр. / М-во культури та інформ. політики України, Харків. держ. акад. культури ; за заг. ред. В. Шейка. Харків : ХДАК, 2022. Вип. 61. С. 128–137.
3. Карпенко Є., Крамська С. Вивчення хорового диригування в умовах дистанційної освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 1 (105). С. 402–414.
4. Козій О. М. Творчі проекти як засіб формування професійної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва. *Естетичні засади розвитку педагогічної майстерності викладачів мистецьких дисциплін* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Умань, 9–10 квіт. 2020 р. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Ф-т мистецтв. Умань : Візаві, 2020. С. 176–180.
5. Клубкова С. А. Артистизм майбутнього вчителя музичного мистецтва як компонент готовності до хормейстерської діяльності. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*. 2019. Вип. 1–2 (13–14), С. 184–185.
6. Кушнір К., Кравченко І, Щербаківа Л. Дистанційна форма навчання студентів ЗВО в сучасних умовах мистецької освіти в період пандемії. *Social and Economic Aspects of Education in Modern Society. Pedagogy*. 2021. С. 3–8.
7. Ольхов К. А. Вопросы теории дирижерской техники и обучения хоровых дирижеров. Ленинград : Музыка, 1979. 200 с.
8. Учитель мистецьких дисциплін у дискурсі педагогічної майстерності : навч.-метод. посіб. / за наук. ред., передм. і післямова О. М. Отич. Бердянськ : Бердянський держ. пед. ун-т, 2013. 340 с.
9. Теряєва Л. А. Інноваційні принципи навчання у формуванні методичної компетентності майбутніх учителів музики на заняттях з хорового диригування. *Музичне мистецтво в освітологічному дискурсі*. Київ.: Київський пед. ун-т імені Б. Грінченка, 2016. № 1. С. 117–122.

REFERENCES

1. Dubovyi, Z. S. (2019). *Formuvannia samostiinosti maibutnikh vchyteliv muzyky u protsesi dystantsiinoho navchannia [Formation of independence of future music teachers in the distance learning process]* (Candidate's thesis). Kryvyi Rih [in Ukrainian].
2. Ivanova, Yu. M. (2022). Artystyzm u konteksti fakhovoi pidhotovky studenta-khormeistera [Artistry in the context of professional training of a choirmaster student]. *Kultura Ukrainy*, 61, 128–137 [in Ukrainian].
3. Karpenko, Ye. & Kramska, S. (2021). Vyvchennia khorovoho dyryhuvannia v umovakh dystantsiinoi osvity [Studying choral conducting in the conditions of distance education]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 1(105), 402–414 [in Ukrainian].
4. Kozii, O. M. (2020). Tvorchi proieky yak zasib formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv muzychnoho mystetstva [Creative projects as a means of forming the professional competence of future music teachers]. *Estetychni zasady rozvytku pedahohichnoi maisternosti vykladachiv mystetskykh dystsypli*, materialy III Mizhnar. nauk.-

prakt. konf. [Aesthetic principles of the development of pedagogical skills of art teachers, Proceedings of the 3rd International Conference], (pp. 176–180) Uman: Vizavi [in Ukrainian].

5. Klubkova, S. A. (2019). Artystyzm maibutnoho vchytelia muzychnoho mystetstva yak komponent hotovnosti do khormeisterstvoi diialnosti [Artistry of the future music teacher as a component of readiness for choirmaster activity. Current]. *Aktualni pytannia mystetskoï osvity ta vykhovannia*, 1–2 (13–14), 184–185. [in Ukrainian].

6. Kushnir, K., Kravchenko, I & Shcherbakova, L. (2021). Dystantsiina forma navchannia studentiv ZVO v suchasnykh umovakh mystetskoï osvity v period pandemii [Distance education of students of higher education institutions in modern conditions of art education during the pandemic]. *Social and Economic Aspects of Education in Modern Society. Pedagogy*, (pp. 3–8). [in Ukrainian].

7. Ol'hov, K. A. (1979). *Voprosy teorii dirizherskoï tehniki i obuchenija horovyh dirizherov [Questions of the theory of conducting technique and the training of choral conductors]*. Leningrad: Muzyka [in Russian].

8. Otych, O. M. (Eds.). (2013). *Uchytel mystetskykh dystsyplin u dyskursi pedahohichnoi maïsternosti [The teacher of artistic disciplines in the discourse of pedagogical mastery]*. Berdiansk: Berdianskyi derzh. ped. un-t [in Ukrainian].

9. Teriaieva, L. A. (2016). Innovatsiini pryntsyipy navchannia u formuvanni metodychnoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv muzyky na zaniattiakh z khorovoho dyryhuvannia [Innovative teaching principles in the formation of methodological competence of future music teachers in choral conducting classes]. *Muzychne mystetstvo v osvitolohichnomu dyskursi*, 1, 117–122. [in Ukrainian].